

Charles Hannam

ONDER JOUW OMSTANDIGHEDEN

Vertaald door Tine Leiker

A.D. Oosterlaar Beheermaatschappij B.V.

voor David, Simon, Toby, Naomi en Sue

Oorspronkelijke titel: **A Boy in Your Situation**

Oorspronkelijke uitgave: André Deutsch, Londen, 1977

© Charles Hannam 1977

© Nederlandse vertaling Elsevier Nederland B.V., Amsterdam
/ Brussel en Tine Leiker

© Herziene uitgave Adriaan Krabbendam, Bellettrie.nl, Texel
en Arjan Oosterlaar, Harlingen, 2014

Omslag ontwerp Sander Suk, Raerd

Foto achterzijde Rutger Oosterlaar

Typografie Sander Suk, Raerd

Eindcorrectie Annet van der Geest

Productieondersteuning Henk-Jan Albada Jelgersma
en Sarangela Vito

ISBN 9789082258103

NUR 302

Voorwoord

Waarom geeft iemand een boek uit? Wanneer je uitgever bent is dit niet zo'n ongewone vraag, gewoon om geld te verdienen, niets meer, niets minder. In mijn geval is de vraag wellicht wel iets minder gewoon; ik ben werkzaam in een totaal andere branche, heb nog nooit iets met schrijven of boeken gedaan en de kans dat ik hier iets aan ga verdienen is ook niet zo bijster groot. Er moet waarschijnlijk dus toch iets meer aan de hand zijn.

In het voorjaar van 2011 werd er een groot feest gegeven ter ere van mijn 40^e verjaardag. Het was een stralende dag en er liepen nog net geen gedresseerde tijgers en olifanten door de tuin, maar er lag een dansvloer naast de berkenboompjes, er speelde een orkest en er zong een operazangeres. Voor de kinderen was een springkussen opgezet in de achtertuin, drie koks verzorgden er de catering en zeker vijftien man de bediening. Meer dan tweehonderd flessen champagne werden uitgeschonken en hoeveel mensen me gefeliciteerd hebben weet ik niet meer, maar ik moet destijds wel bijzonder populair geweest zijn. Alles leek me dan ook mee te zitten; ik woonde in een groot huis met veertien kamers, waarvoor een hele rij glimmend blik op de oprit stond, ik was getrouwd

met een prachtige blonde vrouw en had drie schitterende zonen. Ik had net een sabbatical van een jaar in Portugal gevierd en de crisis had geen vat op mij, omdat ik een paar jaar eerder mijn bedrijf had verkocht aan een bank met ambitie. Toch zat ik die avond een beetje mistroostig in mijn kantoor in het koetshuis te surfen over het internet op zoek naar mijn verleden. Het zal wel iets met die magische 40 te maken hebben gehad, maar weemoedig bekeek ik de mensen en foto's uit mijn jeugd. Wat is er van Pieter terechtgekomen? Leeft Teake nog? Van Saskia is het mooie nu toch ook wel af, en goh wat is die Hester prachtig opgebloeid, die zou ik toch echt nog eens moeten bellen. Wat ik intoetste dat weet ik niet meer, maar uiteindelijk kreeg ik een foto van het boekje *Karl, Joodse jongen in oorlogstijd* in beeld.

Het moet ergens in 1981 of 1982 zijn geweest dat ik als leerling van de Openbare Lagere School in het Friese dorpje Herbayum in de wekelijks langskomende Bibliobus dit boekje voor de eerste keer bemachtigde. Ik was toen tien of elf jaar oud en zat met drie medeleerlingen in de vijfde of zesde klas van het schooltje waarvan mijn vader de bovenmeester was. De oorlog leefde destijds nog volop, die was spannend en interessant; we lazen Engelandvaarders en Snuf de hond, we keken naar oorlogsfilms in het dorpshuis en we speelden oorlogje achter in de weilanden waar naar het scheen nog ergens een geheime tunnel moest zijn. Complete veldslagen werden daar uitgevochten, waarbij de winnaar natuurlijk altijd al op voorhand vast stond. Het animo om tot de Duitse troepen te behoren was dan ook niet bijster groot, waardoor we vaak moesten vechten tegen een imaginaire vijand, wanneer een klein broertje

of zusje het vertikte om nog langer met het hoofd in de modder gedrukt om genade te moeten smeken. De oorlog had ook in dit dorp zijn sporen nagelaten, zo was er een mysterieus graf dat afgezonderd aan de linkerkant op het kerkhof lag, dat was van iemand die in de nadagen van de oorlog net buiten het dorp was gefusilleerd. Twee huizen verderop woonde nog altijd de voormalig NSB burgemeester, die had daar misschien wel opdracht voor gegeven? Maar, zijn kleindochter zat bij ons in de klas dus daar had je het dan maar niet over. En in de villa tegenover ons, daar woonde de oude mevrouw S. waarvan je nog altijd wel kon zien dat ze niet deugde!

In die tijd verslond ik met mijn klasgenootje Keimpe ieder boek dat over de oorlog ging. Vaak tot diep in de nacht onder je dekens en bij het schijnsel van een zaklamp las je je pagina voor pagina een weg in die verschrikkelijke, maar voor een kind o zo spannende periode. Totdat ik dit boekje las. Want dit boek was helemaal niet spannend, het was eerder wat verdrietig, maar aan de andere kant toch ook weer niet. Het was ook leuk, interessant en vooral herkenbaar. Dit was een echt jongetje en hij leek wel een beetje op mij, hij deed dezelfde dingen maar hij leefde in een hele andere wereld en in een andere tijd. Ik vergaapte me enerzijds aan die onwerkelijke rijkdom van het Joodse bankiersgezin, maar anderzijds was ik samen met hem bang voor de afloop van het boek. Want dat het met veel van dit soort jongetjes niet goed was afgelopen, dat was mij destijds al wel genoegzaam bekend. Van alle boeken die ik als kind heb gelezen, is dit boek me wel het meeste bijgebleven. Jaren later wanneer ik ergens in

Duitsland door een stadje reed, dan dacht ik aan dit boek en aan zijn hoofdpersoon. Zou hij hier gelopen hebben, zou de bank er zo uitgezien hebben, heeft hij in zo'n huis gewoond en vooral, zou hij nog leven?

Na de melancholische internetsessie op de avond van mijn 40^e verjaardag bemachtigde ik een tweedehands exemplaar van dit boek en las het dertig jaar na dato weer. En weer las ik het in een ruk uit en weer tot diep in de nacht. Het boekje deed me nu wat gedateerd aan en ik realiseerde me dat ik veel van de beschreven gebeurtenissen als tienjarige niet, of maar amper, begrepen heb. Maar weer pakte het boek me en weer stelde ik mijzelf de vraag, zou hij nog leven? De achterflap liet zien dat de schrijver in 1925 was geboren, statistisch gezien dus weinig kans. Op het internet kon ik in eerste instantie ook weinig over hem vinden, maar via een bevriend uitgever kwam ik er uiteindelijk achter dat hij inderdaad nog steeds leefde en ergens in het zuiden van Engeland op een berg woonde.

Ik schreef hem en bezocht hem in september 2011 voor de eerste keer. Op het station van Tiverton Parkway stond Hannam, zesentachtig jaar inmiddels, me al op te wachten. Ik herkende hem meteen van de foto op de achterflap van het boek. Hij was kort en gedrongen en zag er zo op het eerste gezicht wat sjofel uit in een kaki katoenen vest, een zwarte ribbroek en van die stevige wandelschoenen.

Hij begroette me hartelijk en zijn vrouw Sue reed ons in de Skoda 4x4 langs een route met kronkelende bergpaadjes naar een rustiek boerderijtje aan de zonzijde bovenop een heuvel. Het was werkelijk een idyllisch plekje dat nog wel

het meeste weg had van een hippiecommune uit de jaren zeventig. Overal liepen katten, kippen, schapen en honden. Stoelen en banken waren bekleed met felgekleurde gestreepte en ogenschijnlijk handgeweven kleden. Droogbloemen hingen aan het plafond, Afrikaanse kunst aan de muur en dwars door de serre woekerde een druivenrank. Bij binnenkomst vroeg Hannam mij of ik wellicht naar de 'Loo' moest, want dan kon ik dat boven doen. Ik bedankte vriendelijk, maar blijkbaar moest hij zelf wel, want toen ik omkeek zag ik dat hij vanaf het terras Gods water rijkelijk over Gods akkers liet vloeien.

Hij had zo te horen nog altijd een stevige straal, want het kletterde vorstelijk. Dit schijnt overigens onder Engelse aristocraten de gewoonte te zijn, plassen dat doe je op je eigen grond!

Ik nam plaats op een bank in de serre en een grote witte verharende kat sprong onmiddellijk op mijn schoot. Ik probeerde het beest, terwijl Hannam de wijn haalde, nog subtiel van me af te krijgen maar het dier bood hevig verzet door zijn nagels steeds dieper in mijn bovenbenen te drukken. Ik zag dat de nagels van het beest kleine gaatjes maakten in mijn donkerblauwe broek, behorend bij mijn reiskostuum van Cornelianani, want je weet per slot van rekening natuurlijk nooit wie je onderweg tegenkomt. Het beest was, ondanks mijn aanhoudend aandringen, niet op andere gedachten te brengen en ik liet het uiteindelijk dan ook maar begaan om verdere schade aan been en broek te voorkomen. Hannam schonk mij een glas wijn in en nam zelf een Peroni: 'Because he never got used to the English beer!' Ondertussen voelde ik dat er vanuit de kat op mijn schoot microscopisch kleine beestjes bezig waren zich meester te maken van mijn onderlichaam. In

ieder geval dat dacht ik en voor mijn gevoel was men zich er hevig in aan het roeren. Ik weet het, ik ben wat een zeikerd met dat soort dingen, maar ik voelde mij dan ook uiterst ongemakkelijk, dat zult u begrijpen. Gelukkig kwam de redding in de vorm van zijn vrouw Sue, die een macrobiotische lunch, geheel uit eigen tuin, voor ons had geserveerd in de keuken.

Tijdens deze werkelijk voortreffelijke lunch, enkel de zalm was niet zelf gevangen, sprak Hannam in eerste instantie niet veel, maar was eerder benieuwd naar mijn activiteiten. Ik vertelde hem het een en ander, en hij bleek vooral geïnteresseerd in mijn volledig overbodige en absurdistische ervaringen als groen, linksig en lokaal politicus. Ook Sue, een voormalig huisarts, bleek erg links en begaan met mens en milieu. Ze werd oprecht kwaad toen ze er achter kwam dat ik in een Porsche reed. Ik probeerde nog iets over ego's en dat soort zaken aan te voeren, maar mijn BMW en Landrover heb ik dan ook maar wijselijk voor haar verzwegen.

Hannam vertelde me over zijn jeugd in weelde in Essen en ik kreeg foto's te zien van gewichtige voorvaderen, bourgeois vond Hannam, paleizen van huizen en bankgebouwen en zijn Ausweis met een J. 'My death certificate,' zei hij, toen hij me het document overhandigde.

Hij vervolgde over het afscheid van zijn vader, de dood van zijn moeder en de rest van zijn familie, het kindertransport naar Engeland, het werkkamp, de oorlog in India als Brits militair (onderscheiden met de Burma Star), zijn lectoraat aan Bristol University, et cetera, et cetera.

Maar wat me bovenal opviel op deze prachtige zonnige middag bovenop een heuvel in Sommerset, in gesprek met een man die de Holocaust ternauwernood had overleefd en

die alle weelde en bezit uit zijn jeugd was kwijtgeraakt, was zijn volledige lak aan geld, status en decorum. Zaken waar ik, als ik eerlijk ben, nog wel eens wat last van heb.

Deze man was volkomen gelukkig in een huisje op een heuvel, met kippen, honden, katten, eigen groente en een vrouw in een tuinbroek. En op dat moment dacht ik: Ik wil ook een vrouw in een tuinbroek, ik wil met mijn jongens groenten verbouwen in een tuin en 'Welterusten meneer de President' spelen op mijn gitaar

Uiteindelijk zijn we nu drie jaar verder en heeft mijn vrouw nog steeds geen tuinbroek en woon ik nog altijd in mijn 'kasteel' en ook de auto's staan nog onveranderlijk volledig overbodig te zijn op de oprit. En helaas verbouw ik nog steeds geen groente op biologische wijze en ook de gitaarlessen heb ik nog altijd niet gevolgd. Maar, en het klinkt wellicht wat cliché, de bijzondere ontmoetingen die ik in de afgelopen jaren met Charles en Sue Hannam heb gehad, hebben me wel op een of andere manier gevormd, anders naar het leven doen kijken; minder materialistisch, minder gejaagd, tevredener en bewuster. En omdat Charles Hannam werkelijk een van de bijzonderste mensen is die ik ooit heb mogen ontmoeten en zijn verhaal een verhaal is dat niet verloren mag gaan, heb ik hem beloofd zijn boek nogmaals uit te geven. Dus hier ligt het dan voor u; opgefrist, opnieuw geredigeerd, prachtig vormgegeven en voorzien van een passende titel. Ik hoop dat het u kan bekoren.

Harlingen, oktober 2014

Arjan Oosterlaar

Karl Hirschland Ramsgate
(1939)

I

Hij was overeind gaan zitten in zijn bed met de koperen knoppen, een kolossaal tweepersoonsbed, toen zijn vader binnenkwam. Zijn vader had in zijn ogen die eigenaardige blik, waardoor hij meteen wist dat er iets heel ernstigs aan de hand was. Daarom trok hij zijn gezicht ook in de juiste plooi. Hij was acht jaar en besepte dat het om een gewichtige zaak ging.

‘Hitler is aan de macht,’ zei zijn vader en leek niet opgewonden of iets van dien aard, alleen bezorgd, en daar wilde hij Karl deelgenoot van maken.

Onder normale omstandigheden zou er tegen bedtijd een flinke stoeipartij zijn geweest. Vader had een trucje: hij ving Karl tussen zijn benen en hield hem stijf vast en hoe Karl dan ook duwde en worstelde, het hielp hem niks. Vader had zulke sterke benen, omdat hij vroeger paard reed, zei Mutti. Karl en zijn zusje noemden hun moeder, net als andere Duitse kinderen, meestal Mutti. Er deed een romantisch verhaal de ronde dat vader haar het hof had gemaakt, nee – zij had hem het eerst opgemerkt – toen hij te paard langs haar huis reed. Waarschijnlijk was het een waar verhaal, want er stond een boek over paardenziekten op de boekenplank in de salon. Hoe dan ook, op dit ogenblik

had hij het liefst een lekker gevecht gehad, maar Hitler was aan de macht gekomen en dat maakte zijn vader ernstig en daarmee was het gesprek afgelopen.

Na de nachtzoen ging vader de kamer uit en Karl had er behoefte aan iets bijzonders te doen. Dus legde hij het dekbed over het voeteneind – een reuzenzak vol veren in een soort van sprei – en dat was het paard. Toen trok hij zijn rode kamerjasje aan en snoerde het koord stijf om zijn middel. Dat was van belang, niet alleen omdat het eruitzag als een uniform, maar ook omdat Karl dacht dat hij dan mager leek – wat zou het heerlijk zijn om slank en krijgshaftig te zijn. Daarna stak hij zijn revolver in zijn gordel en haalde de kapotte luchtbuks tevoorschijn die een neef hem ruimhartig had afgestaan. Het ding stelde niet veel meer voor, de loop viel omlaag als je hem richtte, omdat de vergrendeling stuk was. Toen de buks nog goed was, had een ander neefje, Helmuth, eens met zijn hand klem gezeten met het stukje vel tussen duim en wijsvinger. De snikkende Helmuth werd weggeleid en kwam nooit meer terug. De revolver was beter. Die was zwart en was startpistool geweest. Ten slotte stak Karl een dolk in zijn gordel en besteeg het ‘paard’ op het voeteneind.

Het fijne was dat dit alles gebeurde tegenover een spiegel in de kleerkast en hij zichzelf de doodsverachtende rit op het paard kon zien maken en neervallen als hij werd geraakt. Bij bijzondere gelegenheden besmeerde hij zijn gezicht met bloed en omzwachtelde hij het met een heldhaftig, schuin verband als een filmacteur. Het bloed was in werkelijkheid het goedje om je mond mee te spoelen dat naar pepermint smaakte, maar het was lichtrood. Karl kreeg geen tandpasta meer sinds zijn ontdekking dat de pasta als je hard op het

uiteinde van de tube sloeg er een heel eind uitvloog, als een kogel uit een geweer. De woeste rit begon onder pijngegrom diep uit de keel en kreten van ‘Uri! Uri...!’ Karl had een film gezien waarin die kreet werd aangeheven door Zwitsers die een kasteel bestormden en ze hielden vol al werden hun ladders omvergesmeten en vielen er doden. De rit ging door totdat hij dodelijk vermoeid was en bewusteloos van zijn paard stortte en omrolde op zijn arm met de reuk van pepermintbloed in zijn neus.

Karl had een kamer op de derde verdieping van het huis. Vroeger had hij een kinderjuffrouw, maar tegenwoordig was er een opeenvolging van meisjes, die nooit wilden blijven, omdat de kinderen zo afschuwelijk waren. Ze hadden een hekel aan ieder nieuw meisje. Van Malli, zijn kinderjuffrouw, had Karl werkelijk gehouden. Malli was lief voor hem geweest, had met hem gespeeld en naar zijn verhalen geluisterd – en toen had ze zo maar gezegd ‘Ik ga trouwen’, en Karl was op haar afgestormd en had haar hard tegen een deurknop geduwd en zij was naar haar kamer gebracht en hij naar de zijne. Hij kwam niet te weten of hij haar echt pijn had gedaan of dat ze maar deed alsof. Dat deden grote mensen soms, ze probeerden hem bang te maken door te doen alsof ze pijn hadden en dan keken ze naar hem van onder hun handen en lachten hem uit. Maar hoe dan ook, Malli scheen toch te gaan trouwen met een man die werkte op een kantoor van Krupp. Karl was woedend en jaloers en hij haatte die man en hij wilde dat Malli bij hen bleef, maar niemand nam zijn gevoelens serieus. Toen hij haar tegen de deurknop duwde dacht iedereen dat hij gewoon ondeugend was en hij moest van zijn moeder in de hoek staan.

Hij bleef daar niet lang staan, maar kroop onder zijn bed. Daar was een heleboel ruimte en werd hij met rust gelaten.

Hij bleef vragen aan Malli waarom ze ging trouwen, waarom ze dat wilde, en ze lachte alleen maar en zei: 'Grote mensen trouwen nu eenmaal' en toen: 'Het is een geheim' en hij klom tegen haar op. Ze had warme, gesteven schorten die koel aanvoelden en hij wilde het geheim weten en zij wilde het niet vertellen, dat wilde niemand – behalve Heini Rademacher: die zei dat twee mensen dicht bij elkaar op de plee gingen zitten en dat werd neuken genoemd en dat was het. Karl wist het niet zo zeker, maar het was de beste informatie die hij op dat punt kon krijgen.

Heini kwam uit een arm gezin. Arme mensen werkten, en Heini's vader kwam iedere ochtend de verwarmingsketel stoken. Er waren twee geluiden die Karl 's ochtends het eerst hoorde: het eerste was als het meisje de luiken opendeed. Het waren rolluiken die opengetrokken moesten worden en het was heel zwaar werk. De banden waren van canvas met rood en groen en Karl kon ze zelf niet goed optrekken. Daarna klonk het opstoken van de ketels. Meneer Rademacher kwam binnen door de benedendeur die recht naar de ketels voerde. Hij pookte de sintels eruit, grote, rode brokken vol luchtgaten. (Karl had een keer op zo'n stuk geplast dat hij zelf uit de ketel had gewerkt – er kwam een dikke damp en een vieze lucht af.) Vervolgens schepte meneer Rademacher de cokes, die daar op een grote hoop lagen, erin. Dat was het volgende geluid.

Dan maakte het nieuwe kindermisje Karl wakker. Dat wil zeggen hij was al wakker, maar deed alsof hij sliep om het een beetje erger te maken voor haar. Het meisje dat er nu was werd begroet op een bepaald soort kindertaaltje – hij had het

uit een boek dat Helena's kinderen heette en daar kwam een vreselijke jongen in voor, Teddy, die een bord soep omkeerde om te kijken naar de schildpad aan de onderkant. Karl deed zijn kindertaaltje na en zei tegen het meisje: 'Jij is hiel alleen maal omdat wij jou zo zielig vinne, alm ding', en dat maakte haar van streek en huilend vertelde zij het aan Karls moeder.

Ze zei dat hij het van iemand anders gehoord moest hebben, want dat geen enkel kind zo iets uit zichzelf deed en ze zou het aan haar vriend vertellen, die bij de Hitlerjeugd was. Karl werd bang, omdat hij wist dat het kindertaaltje idioot was en hij wilde niet dat iemand te weten kwam dat hij enkel tegen haar zo vreemd praatte en dat alleen om haar te plagen.

Kinderjuffen plagen was een geboorterecht – hij had gehoord dat hij nog maar anderhalf was toen hij een kinderjuffrouw zo had geërgerd door telkens opnieuw te zeggen 'Paardje hop' dat ze begon te schreeuwen en riep dat ze kinderjuffrouw bij de kinderen Krupp was geweest en dat ze zich zo niet liet behandelen. Dat verhaal was zo vaak verteld dat het was alsof hij het zich herinnerde, en ten slotte vertelde hij het zelf opnieuw en dat gaf hem op een of andere manier het recht om juffen en meisjes te plagen – behalve Malli en die was er tot overmaat van ramp vandoor gegaan met die klerk van Krupp.

'Je moet eens bij me komen,' had zij gezegd en op een keer met Kerstmis was hij gegaan en zij en die man hadden elkaar omhelsd. Karl vroeg opnieuw wat nu het geheim was en ze wou het hem weer niet vertellen, daarna kwam hij bijna nooit meer bij hen.

De enige gelegenheid dat Karl en zijn zusje samenwerkten was als ze probeerden van nieuwe kinderjuffen af te komen.

Eén ging weg omdat ze vaseline op haar tandenborstel hadden gesmeerd en een stofzuiger in haar bed hadden gelegd. Zij had littekens in haar gezicht en ze rook vreemd, niet naar een lekkere zeep zoals de kinderen gebruikten, maar naar doordringende zoete zeep. Andere meisjes konden weer op een andere manier geplaagd worden: je kon natuurlijk de strik van hun schort op de rug lostrekken in het voorbijgaan, dat was vaste prik. Je kon ook strepen maken op het linoleum, dat was blauw en glad, en werd elke morgen door de dienstmeisjes gewreven met elektrische vloerwrijvers en dan ging Karl erop glijden. Ze werden niet echt boos, maar ze schreeuwden en lachten en soms duwden ze een natte doek of zoiets in zijn gezicht. Hun handen waren rood en roken naar de grote, gele stukken huishoudzeep. Karl wist dat hij er goed vanaf zou komen, omdat hij voelde dat ze niet bepaald bang voor hem waren maar toch wisten dat ze niet te ver konden gaan met de zoon des huizes.

De kinderen ontbeten in de keuken en gingen dan naar school. Het was een eind lopen en Karl had twee tassen. De ene was voor de lei en de boeken. De lei was grijs en er hing een sponsje aan en als Karl de ene kant van de lei had volgeschreven ging hij verder op de andere kant, en ten slotte veegde hij alles schoon met het sponsje. Als het sponsje droog werd spuugde Karl erop en als hij niet veel spuug had werd het griffelstof over de hele lei gesmeerd. Het andere – kleine – tasje was voor zijn hapje in het speelkwartier: twee broodjes met leverworst of ham.

De ham was belangrijk: er werden altijd opmerkingen gemaakt als ‘Het is niet echte ham – het is koosjere ham’. Het wel of niet eten van ham was blijkbaar een belangrijk besluit geweest voor het gezin. De ouders hadden besloten

het bijgeloof te laten varen, maar ze hadden het hart niet het aan grootmoeder Hirschland te vertellen. Als ze bij haar op bezoek kwamen dan was alles zoals het hoorde: twee keukens – een voor gerechten met vlees en een voor gerechten met zuivel – en als het meisje of iemand anders eten aanraakte met het verkeerde mes dan moest dat worden gereinigd door het in de grond te steken en een speciaal gebed op te zeggen.

De school van Karl was een joodse school. Het was een groot, rood gebouw met kale, betonnen trappen en het was in tweeën gedeeld. De andere helft was voor protestantse kinderen. De scholen gingen op verschillende tijden uit om gevechten te voorkomen.

Op zijn eerste schooldag was Karl zijn jasje kwijtgeraakt en hij had gehuild en in de wc had iemand hem tegen de natte, groenslijmerige muur geduwd en zijn handen hadden het natte slijm en mos gevoeld. Hij huilde tot zijn moeder hem vond en zijn jas zocht. Op school had hij iets lekkers gekregen – omdat het de eerste dag was – en er waren oudere jongens in het lokaal gekomen, in bruine kostuums, en die hadden iets gezongen over kabouters en dat de kabouters al het werk deden. Daarna had hij nog een papieren zak gekregen met groene en gouden stippen erop en franje aan het uiteinde. Die was zo groot dat hij zijn arm er maar net omheen kon slaan en daar zat ook iets lekkers in. Zijn moeder had de zak meegenomen voor na schooltijd.

Toen ging hij naar de grootouders die haar ouders waren en die vlakbij woonden, in de Bismarckstrasse. Hun huis stond in een rij, het had een groot, ijzeren hek en het was binnen donker en besloten. Hij werd mee naar boven

genomen, naar de ontbijtkamer. Er was een liftje van de keuken naar die kamer. Het was net een kistje en als hij had gedurfd zou hij waarschijnlijk in het kistje zijn gaan zitten en zijn afgedaald naar de keuken om de keukenmeid aan het schrikken te maken. In de ontbijtkamer stond een draaiplateau op tafel. Er stonden allerlei schaaltes op: voor boter, ham, worst, pasteitjes, broodjes, jam en een grote pot koffie. Je kon het plateau alsmaar ronddraaien, maar als je het deed werd er altijd wel iemand boos.

Mutti's ouders maakten zich niet druk over de spijswetten, maar ook zij spraken op bijzondere toon over ham. Opa was eigenaar van een groot warenhuis midden in de stad. Op eerbiedige toon werd er verteld dat het de duurste winkel in de stad was en de eerste met een elektrische roltrap – dit werd elke keer dat het warenhuis ter sprake kwam verteld. Opa had een puntbaardje, een gekrulde snor en zijn hoofd was gladgeschoren en glimmend. Als het haar aangroeide in kleine stoppeltjes zei Karl tegen hem dat hij de vliegenpootjes moest laten afknippen en dan liet hij zijn haar weer helemaal afscheren. Hij had een dikke, ronde buik en daarop hing een gouden ketting met daar aan een heel bijzonder horloge. Hij maakte de achterkant open, zodat Karl de radertjes kon zien bewegen. Aan de binnenkant van het deksel stond iets te lezen in fijne, vloeiend gegraveerde letters. Ook hing er aan die ketting een klein, gouden schaalte en een gouden roerstokje, dat was om in champagne te roeren, zodat de belletjes niet opstegen en je aan het boeren maakten. Karl, die de belletjes het beste van de limonade vond, begreep dat nooit. Dan was er nog een gouden mesje met een stalen lemmer om touwtjes door te snijden. Opa had als bediende in de winkel moeten

beginnen en het enige waar hij echt trots op was, was de manier waarop hij een pakje kon maken. Het was volmaakt als het klaar was, met een lusje om het aan te dragen.

Karl was bang voor de moeder van zijn moeder, oma Freudenberg. Zij had zwarte ogen met zware wallen eronder, pikzwart haar en haar mondhoeken hingen altijd naar beneden en ze was altijd bang – ze hield de kinderen voortdurend in het oog en vertelde hen altijd wat er allemaal gevaarlijk was. Je mag geen fruit eten en daarna drinken, dan krijg je cholera. Koop nooit een ijsje bij een klein karretje of een man op een bakfiets, want dan krijg je tyfus. Maak geen lawaai. Pas op dat je nergens onder komt. Eet niet zo veel, of je eet niet genoeg. Zij keek altijd bezorgd en ongelukkig en ze had een hekel aan vuil. Karl mocht nooit bij haar komen als hij vuil was. Meneer Rademacher had een volkstuin vlak bij Karls huis in de Alfredstrasse en op een keer had Karl hem geholpen met het bemesten van de aardappelen. Het spul kwam uit de beerput van de Rademachers en was zuiver poep. Toen oma hem zag, stuurde ze hem naar de veranda om zijn kleren uit te trekken en liet hem door het dienstmeisje regelrecht meenemen naar de badkamer.

Dus na zijn eerste schooldag ging Karl zitten, kreeg een standje omdat hij het draaiplateau te hard draaide, kreeg een broodje met ham en toen vroeg oma hoe zijn dag was geweest. Hij kon oma Freudenberg niet vertellen over de bemoste, bepiste muur, maar zijn moeder maakte haar aan het lachen met het verhaal over de verloren jas. Ze zeiden: 'Deze dag zul je nooit vergeten.'

Toen Hitler aan de macht kwam, ging Karl al jaren naar school en hij ging nu alleen. Hij liep aldoor rechtuit, met maar één gevaarlijk oversteekpunt. (Later, toen hij op het

gymnasium zat, kwam Max Amper met zijn fiets onder een vrachtwagen, daarom kreeg Karl geen fiets en leerde hij pas fietsen toen hij veel ouder was.) Als hij naar zijn lagere school liep, kwam hij langs het gymnasium waar hij heen zou gaan als hij elf was. Het was een grijs gebouw en veel groter dan zijn school. Het leek op een reusachtige E zonder streepje in het midden. Boven de ingang waren zuilen als bij een Griekse tempel. Voorbij het gymnasium was een houten barak waar snoep werd verkocht en priklimonade, rood en groen. Er zat een glazen knikker in de flesopening en de man die de limonade verkocht had een drukhoutje en als hij dat in de hals van de fles drukte ging de knikker omlaag en spoot de groene limonade eruit. Er waren ook broodjes met worst en rolmops in glazen potten en broodjes met rauw vlees, biefstuk tartaar, ertussen. Eet nooit rauw vlees, zei oma, anders krijg je een ziekte in je bloed.

Op zijn eerste schooldag had Karl paaseieren getekend, allemaal verschillende, met verschillende versieringen. Malli had hem al leren lezen en schrijven, maar niemand op school vroeg of hij het kon. Op de lagere school was iedereen bijzonder aardig tegen hem, dacht hij. Ze stelden vragen over de familie: wat doet jouw vader, ik zag je vader in de synagoge, als je groot bent word je zeker ook bankier, net als je vader.

Een van de onderwijzers, meneer Isaacs, had een zoontje dat verondersteld werd Karls vriend te zijn – iedereen zei altijd je vriend Manfred, je vriend Alfred, ook al waren ze geen echte vriendjes. Manfred was spichtig, had een kromme neus en dun blond haar. Karl keek altijd naar neuzen: je herkende een jood aan de neus en ze zeiden allemaal dat

hij zo'n bofkont was omdat hij geen joodse neus had. Hij probeerde van opzij in spiegels te kijken om er zeker van te zijn dat zijn neus niet krom was zoals die van meneer Isaacs. Hij ging daar theedrinken – in werkelijkheid was het slappe koffie met halve broodjes, besmeerd met margarine en rode jam. Thuis kreeg Karl nooit margarine en deze had zo'n lekkere, pittige, zoutige smaak. Hij pikte het wel eens uit de provisiekamer, waar het werd bewaard voor de dienstmeisjes en de tuinman.

'Ik wed dat je thuis wel iets beters krijgt,' zei meneer Isaacs en toen vroeg hij wat Karl 's middags had gegeten.

'Laat je niet uithoren door de mensen,' had zijn moeder altijd tegen hem gezegd. 'Ze willen van alles over ons weten en dan horen ze onze kinderen uit. Vertel ze niets.' Die stem hoorde hij nu ook en mompelend vertelde hij wat ze 's middags aan de koffietafel hadden gegeten. Het was gekookte worst geweest met groente en kool door elkaar – niets bijzonders, maar meneer Isaacs wilde graag weten wat een Hirschland at voor de lunch.

Hoewel meneer Isaacs aardig was tegen Karl, schreeuwde hij als hij voor de klas stond. Er zaten drie jongens in één bank en de zitting had scharnieren. Als er een de bank uit moest stonden ze alle drie op en dan klapte de zitting omhoog. Op een keer had Karl zachtjes een wind gelaten toen meneer Isaacs in de buurt stond en die vroeg wie er zo stonk en niemand zei iets. Toen liet hij Karl en de twee andere jongens opstaan, hij rook aan hen, en Karl werd gelukkig niet gesnapt. Een andere keer klikte Franz Heimann, die ook zijn 'vriend' was, dat Karl hem in zijn been had geknepen en toen moest Karl in de hoek staan.

Franz had hem verkleit, maar toch kwam hij op Karls

verjaardagspartijtjes. Het gebeurde een keer dat hij en Kurt Spiegel boven op Karl zaten en Kurt zei dat hij in zijn gezicht een wind zou laten, dus gooide Karl hem van zich af. Er stond taart op tafel en de hele middag vochten ze met de kapotte luchtbuks. 's Avonds laat kwamen hun moeders hen halen.

Soms mocht Karl de klas verhalen vertellen. Daar was hij goed in en hij vond het fijn als de onderwijzer hem vroeg naar voren te komen om iets te vertellen. De verhalen stonden in een boek dat hij thuis las en hij herhaalde ze gewoon en nooit zei iemand dat heb je allemaal uit een boek. Een verhaal dat hij telkens opnieuw had gelezen ging over een poppenkastpop die was gekocht door een Engelsman, meneer Stobbs, en die pop had de bijzondere gave vreemde gezichten te trekken. Hij kon mensen echt bang maken. Op een keer, toen de huisknecht het eten opdiende aan tafel, trok de pop, Punch, zijn doodskopgezicht en de knecht liet het eten vallen en rende weg en riep dat hij nooit meer terugkwam. Het was een heel fijn gevoel om op de lessenaar van de onderwijzer te zitten om te vertellen terwijl anderen luisterden.

Aan het eind van het kwartaal kreeg je een rapport en op de lagere school was dat van Karl altijd goed. Allemaal waren ze tevreden over hem en het rapport ging rond bij de familie en iedereen glimlachte en als er 'ijverig en zeer goed' op stond, waren ze er allemaal erg trots op.

Om één uur ging de school uit en dan wandelde Karl naar huis. Bij de snoepwinkel kocht hij ruitvormige stukken drop, die hij op de rug van zijn hand drukte om er aan te likken zodat ze steeds groter werden, en toverballen, die

onder het zuigen van kleur veranderden.

Terug naar huis liep hij langzaam. Hij kwam langs de grote, ronde zuilen waarop reclameposters waren geplakt – die met zwarte letters op rood papier waren de mooiste, dat waren de bekendmakingen van de politie over moorden en andere misdaden. Eén daarvan las Karl telkens opnieuw – het ging over iemand die verscheidene mensen had vermoord en er waren foto's bij van in lakens gewikkelde lijken. Hij kon niet veel van het lijk zien, maar de vorm was te herkennen en hij had een van zijn ergste dromen over die lakens met menselijke resten.

Hij had ook andere nare dromen en besteedde er veel tijd aan om zich ertegen te beschermen. Eén droom werd aangekondigd door langzaam tromgeroffel, en dan kwam zijn moeder naar hem toe met een doodskist in haar armen. Wat het vooral zo gruwelijk maakte was dat de gestalte wit op zwart was, als een fotonegatief, en ze kwam steeds dichterbij en Karl wilde gillen maar kon geen geluid uitbrengen. En dan keek hij op en zag zijn moeder over het bed gebogen staan en hij lag daar buiten adem en hoopte dat hij heel lang niet zou inslapen. De beste bescherming tegen die droom was op zijn rug te gaan liggen, dan hoorde hij de trommels niet in zijn oren. In een andere droom werd hij bang gemaakt door zijn zusje, dat zich over hem heen boog en lachte en hem duwde. De beste bescherming tegen die droom was vechten met zijn zusje, haar eronder krijgen en terugslaan. Zijn zusje zat op een meisjesschool, ze had de lagere school al achter de rug en scheen niet erg op Karl gesteld te zijn. Hij probeerde haar te ontlopen, maar ze kneep hem en noemde hem 'dikzak' en klaagde dat hij teveel at en haar spullen stukmaakte. Nog erger dan zijn zusje waren haar

vriendinnen, die Karl negeerden en al zo volwassen deden en geen acht op hem sloegen, of ze lachten met zijn zusje mee als zij grapjes over hem maakte. Hij snakke naar hun aandacht, hij wilde dat zij met hem Monopoly speelden en dat ze gewoon met hem praatten, maar dat wilden zij niet – zij gingen naar dansles en mochten vaker naar de bioscoop dan hij.

Om terug te keren naar de reclamezuilen, iets anders waar hij van hield waren de filmreclames. Die beloofden opwindende dingen, en er waren twee bioscopen heel dicht bij huis, de deftige in het centrum en het vlooientheater bij de tramhalte waar hij uitstapte als hij naar huis ging. Nadat hij de reclameposters had gelezen kon hij twee routes kiezen – langs de hoofdstraat met de winkels of langs de achterstraat, wat vlugger was. Het hing er een beetje van af hoeveel honger hij had en wat voor standje hij de vorige dag had gekregen voor het te laat komen.

De koffietafel was gedekt in de zitkamer. Het was de kamer waarin het gezin de meeste tijd doorbracht. Er stond een grote bank om op te vechten, Karls speelgoedkast, een grote tafel waaraan ze aten en Mutti's kast, waar ze het lekkers en haar huishoudgeld achter slot en grendel bewaarde. Karl en zijn zusje werden aan tafel zo ver mogelijk uit elkaar gezet zodat ze elkaar niet onder tafel konden schoppen. Gewoonlijk was er soep en dan iets warmes als hoofdschotel en na het eten werd er snoep uitgedeeld. Dat werd in bijzonder grote hoeveelheden ingekocht. Op die manier, zeiden Karls ouders, zouden de kinderen geen minderwaardig snoepgoed eten en zou er ook niet tussen de maaltijden worden gesnoept. Zij wisten niet dat Karl voor en na schooltijd snoep kocht en ze

beseften ook niet dat hij het geld daarvoor stal.

Op verschillende plaatsen was geld te vinden: in vaders nachtkastje, in de bovenste la, stonden verscheidene blikken doosjes. Daarin hadden eerst maagtabletten gezeten, maar nu was er een voor iedere munt. Karl had geleerd voorzichtig te zijn en niet te veel tegelijk te nemen – meestal stal hij ze 's morgens als hij binnenkwam om vader zijn ochtendzoen te geven. Op dat ogenblik was vader zich in de badkamer aan het scheren. Hij gebruikte lange scheermessen en had er een voor iedere dag van de week in doosjes met de namen van de dagen. Als hij zich schoor had hij alleen zijn hemd en zijn onderbroek aan en hij trok verbazend gekke gezichten als Karl binnenkwam. Hij deed alsof hij Karl wou grijpen en hem inzepen en Karl probeerde de scheerkwast te pakken en te doen alsof hij zich schoor. Hij had het één keer stilletjes geprobeerd, maar hij had zeep aan het mes laten zitten en het was uitgekomen. Na het scheren deed vader lotion op zijn hoofd. Hij had heel kort haar met een scheiding in het midden. Op dat tijdstip lag Mutti nog te slapen of ze was de slaapkamer al uit en als zij er niet was, trok Karl snel de la open en voorzag zich van wat geld.

Een andere bron was Mutti's lade in de zitkamer. Dat was gewaagd omdat hij eerst de sleutel moest zoeken in haar handtas, de la openmaken en dan weer sluiten nadat hij er wat geld uit had genomen. Dezelfde sleutel paste op de kast met lekkers, maar dat was niet zo dringend omdat Karl een voorraad snoep in zijn slaapkamer bewaarde.

Er was een andere la in hetzelfde dressoir waarin een doos vol medailles stond: een ijzeren kruis tweede klas, een met robijnen bezette halve maan, nog een kruis en een plat stukje metaal bekleed met lint. Ook was er een afgeplatte,

loden kogel. Dit alles was vroeger van oom Erich geweest. Hij was Mutti's broer en was sergeant bij de artillerie in de Eerste Wereldoorlog. Hij had in Thessaloniki aan de kant van de Turken gevochten en daarom had hij die halve maan met robijnen gekregen. Hij had Karl verteld dat de loden kogel uit een periscoop was gekomen die werd gebruikt om over de rand van de loopgraven te kunnen kijken. Er was op hem geschoten toen hij hem een keer gebruikte. Erich was aardig en grappig maar Karl zag hem niet zo vaak, omdat hij opa's warenhuis in de stad leidde. Als hij kwam gaf hij Karl altijd loden soldaatjes, maar nooit gewonde of dode. Hij wilde nooit een soldaatje voor Karl kopen dat door twee andere op een brancard werd gedragen, omdat hij dat soort dingen al te veel had gezien. Erich begon kaal te worden en was groter dan de meeste mannen in de familie. Opa had Karl verteld dat Erich in 1914 werd opgeroepen terwijl hij en oma Freudenberg met vakantie in Zwitserland waren. Erich had zijn paspoort nodig, maar die zat in de brandkast, dus brak hij die open. Toen hij weg was werd elke dag zijn deel van het middagmaal ingeblikt in speciale blikjes en dan werd er een driemarkstuk op de bodem van het blikje gesoldeerd en werd het hem aan het front toegestuurd.

Karls moeder was in de oorlog verpleegster geworden en ze was pas na de oorlog met vader getrouwd. Zij was zaalhoofdzuster geweest en daarna operatiehoofdzuster die de chirurgen assisteerde. Ze praatte niet veel over de oorlog, maar ze had een album vol foto's van soldaten die ze had verpleegd. Er was een foto van een patiënt op een éénwieler – hij was circusartiest geweest en toen, zei Mutti stil, 'moesten

we zijn been afzetten omdat hij bloedvergiftiging had.'

Vader was vrijgesteld geweest van militaire dienst, omdat dat zijn broer al in het leger zat en hij mocht thuisblijven om de bank te beheren. Zijn vader, Karls grootvader, was gestorven toen vader nog heel jong was en daarom had vader sinds die tijd aan het hoofd van de bank gestaan. Karl wist niet precies wat de bank eigenlijk was, maar het had natuurlijk wel iets met geld te maken en iedereen plaagde hem altijd, omdat zij voor heel rijk werden gehouden.

'Zo rijk zijn we niet,' zei zijn moeder als hij ernaar vroeg. En dan voegde ze eraan toe: 'Rijkdom is niet iets om je voor te hoeven schamen, en hoe dan ook, wij zijn lang niet zo rijk als de andere Hirschlands.'

Iets dat hem ook aan de bank herinnerde was de zakgeld-dag. Omdat ze thuis snoep kregen vond vader dat ze zelf moesten leren sparen en dus verschenen ze op de eerste dag van elke maand samen in de slaapkamer van hun ouders. Daar was een muursafe verborgen achter een schilderij. Het 'schilderij' was een ets van een schip in een kanaal en het was precies groot genoeg om de vierkante safe te verbergen. Vader haalde een speciale, grote sleutel te voorschijn en draaide die verscheidene keren om in het slot. Karl had een gele spaarpot met het wapen van de stad Essen erop. Vier mark werd er bijgeschreven op het spaarbankboekje. Dat was blauw en op de kaft stond gedrukt 'Levi Hirschland'. Die Levi was Karls overgrootvader en hij had de bank gesticht. Hij was begonnen als slager, zei vader, was toen wever geworden en daarna was hij in bankzaken gegaan. De bank bestond al meer dan honderd jaar. Het zakgeld werd bij het bedrag opgeteld en aan het einde van elk halfjaar werd de rente bijgeschreven. Vader

legde altijd uit hoe dat ging en zei tegen Karl: ‘Dat soort dingen hoor jij te weten.’ Hij deed altijd sommen met Karl, onder het eten vroeg hij plotseling dingen als ‘Hoeveel is zeven maal zeven?’

Na de koffietafel in de zitkamer kwam het meisje binnen om af te ruimen. Het gesprek hield altijd op als zij binnenkwam en iedereen zat te zwijgen, tenzij Karls moeder het meisje vragen stelde die met het huishouden hadden te maken. Nadat het snoep was uitgedeeld stoeide Karl een poosje met zijn vader, zat op diens knieën, gleed eraf en werd tussen zijn benen gevangen – daarna las vader een poosje in de krant en dan ging hij naar bed. Hij ging ’s middags altijd naar bed en Mutti bleef op de bank in de zitkamer liggen om een dutje te doen. Zij legde Karls babydeken over zich heen. Die was van zijde, maar zag eruit als bont. Karl probeerde tegen haar aan te kruipen en haar te kussen en als ze zei dat ze wilde slapen zei hij: ‘Wat geef je me als ik je laat slapen?’ en dan gaf ze hem een geldstukje en hij ging in de hal met zijn soldaatjes spelen.

Er was een speelgoedkast in de hal en de soldaatjes werden bewaard in een kartonnen doos. Er waren verschillende soorten en ze waren hem allemaal even dierbaar. Daar was Frederik de Grote te paard. Hij droeg een driekante steek en er waren twaalf grenadiers met hoge sjako’s. Een had een trommel en een andere een vlag. Maar de meeste soldaatjes waren uit de Wereldoorlog – de Duitse waren grijs en de Franse blauwgrijs en hun helmen hadden bovenop een ribbeltje. Er waren ook loopgraafsecties met kleine paaltjes in het papier-maché gestoken en draad dat prikkeldraad voorstelde. En er waren soldaatjes met kwartiermutsen

op – een speelde harmonica, een ander dronk uit een fles. Dat waren cadeautjes van oom Erich. Karl bouwde forten en kastelen en luisterde ongerust of hij zijn zusje hoorde, die als ze voorbijkwam zijn muren omgooide of erop trapte.

Na het rustuur ging vader terug naar de bank. Hij droeg een hoed en in zijn hand hield hij een dikke rotan wandelstok met een zilveren stukje boven op het handvat. Hij wandelde van het huis naar de tramhalte (hij had een kwartaalkaart).

Karl was geboren in hetzelfde huis waar de bank in gevestigd was. Zijn ouders hadden daar gewoond tot hij drie jaar was en toen had zijn vader voor veel geld een stuk grond verkocht en het huis gekocht waar ze nu in woonden. Het lag tien minuten trammen van de bank en het stond wat afgelegen. Aan de ene kant waren de volkstuinten (waar de Rademachers de hunne ook hadden) en aan de andere kant was een reusachtig parkeerterrein. Tegenover het huis was het eindpunt van de tram en de ingang van een groot park met een tentoonstellingsgebouw. Dus stond op feestdagen de parkeerplaats vaak vol en twee keer was er daar vandaan een ballon opgestegen. Het huis was door bomen omringd – iemand had het ooit ‘het huis in het woud’ genoemd en Karl vroeg zich af of dat een grapje of een belediging was. Er was een ijzeren toegangshek, opzij daarvan stond een wilg, begroeid met zwart, sponzig gewas – een wilgenziekte, zeiden ze. De oprijlaan voerde naar een eenvoudige portiek en dat was de hoofdingang. Karl wipte vaak om het huis heen naar de achterkant, daar leidden treden naar een veranda die om een boom heen was gebouwd. Als het goed weer was, at de familie buiten. Als het warm was, waren er koude soepen, waar Karl een hekel aan

had, en het deed hem veel plezier toen een vogel een keer in de soepterrine scheet. Grapjes met schijten waren altijd toegestaan en iedereen schudde van het lachen. ‘Maar vertel het in godsnaam niet aan oma Freudenberg,’ zei Mutti, nog steeds lachend. Er werd gedacht dat die grootmoeder bijzonder gemakkelijk te shockeren was en de kinderen werden gewaarschuwd niet te grof te zijn waar zij bij was.

Over grootmoeder Hirschland, die vroom was en zich aan de godsdienstige voorschriften hield, werd nooit op zo’n manier gesproken. Zij woonde nog in de flat boven de bank en daar bezocht vader haar elke dag om te vertellen hoe alles ging. Zij had een klein hondje met zijdeachtig wit haar en een kanarie. Als ze een ei at, sloeg zij het kapje eraf en verdeelde het tussen de kanarie en het hondje. Vrijdagsavonds ‘ontving’ zij en dan ging iedereen behalve Karl, want die was nog te jong, zeiden ze. Hij vond het vreselijk om alleen thuis te worden gelaten en wond zich verschrikkelijk op. Hij vroeg wat ze te eten kregen en ze zeiden dat het altijd kippensoep was en kip, en dan barstte Karl in tranen uit, en toen hij nog kleiner was braakte hij zelfs. Dat was heel gemakkelijk. Hij stak gewoon een vinger in zijn keel en dan kwam alles in een golf naar buiten. Op een keer had hij spinazie gegeten en pannenkoeken en toen hij in bed lag kwam het er allemaal uit. Ze besloten hem te laten liggen waar hij was – hij lag in het slijmerige groen met stukjes pannenkoek – en dat was de laatste keer dat hij in bed overgaf. Hij maakte zichzelf nog steeds aan het overgeven als hij behoefte had om ziek te zijn, maar nooit meer in bed.

’s Avonds at het gezin in de eigenlijke eetkamer. Dat was een grote kamer met een parketvloer. Eén keer per jaar

werd die vloer geschuurd met spiritus en staalwol en mevrouw Senft, die altijd kwam voor het ruwe werk, ging samen met een stuk of wat andere vrouwen die vloer te lijf. Het hele huis rook dan naar spiritus en de avondmaaltijd werd boven opgediend. Er hing een groot schilderij aan een van de eetkamerwanden – het heette ‘Het Driekoningsfeest’. Het was een Vlaams feest en een man braakte aan tafel en de boonkoning met een kroon op zijn hoofd zat aan het eind van de tafel met zijn arm om een meisje, van wie de borsten uit haar lijfje puilden. Karl keek veel naar dat schilderij omdat zijn plaats ertegenover was, want daar lag zijn servetring, die van dun zilver was met kleine gaatjes erin. – ‘Je hebt er op gebeten toen je klein was,’ zei zijn moeder. Zijn zusje zat aan de overkant woedend naar Karl te staren. Als de volwassenen niet keken, trok hij gezichten tegen haar en zij probeerde hem te schoppen. Hij wist precies hoe hij haar kon ergeren. Hij deed dan zijn mond vol halfgekauwd eten wijd open in haar richting of hij stopte hele boterballetjes in zijn mond en zij gilte van afschuw en vertelde het aan moeder. De dienstmeisjes vormden de boter tot balletjes tussen twee geribbelde boterspaantjes en er stond een schaal met boterballetjes midden op tafel. Hun ouders gingen kalm door met eten, tot er opeens een woede-uitbarsting kwam als de kinderen de toegestane hoeveelheid agressie te boven gingen.

’s Zaterdag hadden ze de koffietafel ook in de eetkamer en een keer waren ze net toe aan de pruimencompote met vanille-vla toen de telefoon ging. Het was Pola Feuer, het dienstmeisje van grootmoeder Hirschland, die vertelde dat mevrouw zojuist was gestorven aan een beroerte. Mutti had de boodschap aangenomen en ze vertelde erbij dat grootmoeder de beroerte

op het toilet had gekregen. Karl huilde en ging verder met zijn pruimen, omdat hij niet wist wat de juiste houding was bij zo'n bericht. Hij had van grootmoeder gehouden, al had hij er een hekel aan haar te kussen. Ze had lange, harde haren op haar wang, maar ze was lief geweest en nu was ze gestorven.

Karl ging mee naar de begraafplaats waar alle Hirschlands waren begraven.

'Dat is het graf van Ludwig,' zei vader. Ludwig was vaders broer en hij was vlak na de oorlog gestorven en had een vrouw en twee kinderen achtergelaten. Dankzij hem hoefde vader niet in het leger.

'Daar ligt Ida, en daar ligt Helene,' – twee zusters van vader die na de oorlog aan de Spaanse griep waren gestorven. Vader sprak nooit veel over de familie. De familieleden kwamen op bezoek, maar er was geen warmte.

Naast de begraafplaats stonden fabrieken en een grote gashouder en het was een lange rit met de tram erheen.

Er was nog een andere, oudere joodse begraafplaats, waar Levi Hirschland was begraven, maar die was vol en afgesloten. Toen Karl daar een keer langskwam, kon hij net het Hebreeuws onderscheiden op de gele stenen. Iemand was naar binnen geklommen en had stenen omgegooid en ze beklad met davidsterren en met het woord 'Jood' in dikke, zwarte letters. Zo dik was de verf erop gesmeerd dat het er langs de randen was afgedropen.

Na grootmoeder's dood gingen Mutti en een dienstmeisje en Karl naar haar flat om op te ruimen. Het hondje en de kanarie waren al weg en de koperen kooi stond leeg. Overal stonden pannen, er waren kisten vol oude Hebreeuwse boeken en glaswerk. Karl rommelde in de laden en bedacht

hoe vreemd het was dat hij dit openlijk mocht doen. Thuis neusde hij altijd in laden op zoek naar geld of om te kijken wat voor cadeautjes er waren verstopt voor zijn volgende verjaardag. Hij vond een klein, glazen staafje met beetjes verdroogd groen snot eraan.

'Wat is dat?'

'O, dat is een neuspeuter,' zei zijn moeder en barstte in lachen uit, en plotseling beseftte Karl dat zij niet zo erg veel van grootmoeder Hirschland had gehouden, dat ze haar raar en bespottelijk had gevonden. Hij lachte ook, maar tegelijk vond hij zichzelf slecht, omdat het haar neuspeuter was geweest en hij kon eigenlijk niet begrijpen waarom ze niet met haar vingers in haar neus peuterde, net als iedereen.

Iedere zaterdag ging Karl naar de synagoge. Er was een kinderuurtje waar hij Hebreeuws leerde. Voordat de dienst begon voegde hij zich bij zijn moeder op de galerij. Dit was een 'moderne' of 'nieuwe' synagoge en de trots van de joodse gemeenschap. Hij was gebouwd door een architect, Mendelsohn, en dat werd altijd op eerbiedige toon vermeld. Hij was, zei Mutti, gebouwd in de stijl van de Aya Sophia in Constantinopel en dat zei ze op dezelfde toon als ze over de neuspeuter had gesproken. De synagoge was prachtig, en ongetwijfeld hadden de banken van de Hirschlands er ook aan bijgedragen. Er was een groot orgel, er waren mozaïeken aan de muren en massa's lichten, elektrische lampen in de vorm van kaarsen, en Karl had het gevoel dichter bij zijn god te zijn als hij zijn ogen half dichtkneep zodat de lichten flikkerden. Vader had een plaats op de voorste rij. Er waren kleine kastjes waarin gebedsmantels en gebedenboeken werden bewaard. Bij de ingang was een vestiaire en

als vader binnenkwam gaf hij daar zijn hoed, stok en jas af en dan overhandigde de dame hem een leren doos waar zijn hoge hoed in zat. De hoge hoed was zwart en glimmend en er lag een fluwelen kussentje bij en daarmee streek vader in één richting over de hoed om hem te laten glimmen. Op eerbiedige toon zei hij dat die hoed uit Engeland kwam. Hij was een jaar bankbediende in Engeland geweest en hij sprak erover als over een heel bijzonder land, waar het eten een beetje vreemd was. Hij noemde plumpudding en scherpe sausen en af en toe kocht hij op het station een Engelse krant.

Er was een speciale dienst voor de doden en Karl ging mee om te horen hoe zijn vader het gebed voor zijn grootmoeder zei. Hij en Karl kwamen binnen toen iedereen al op zijn plaats zat. De beheerder deed de deur open en iedereen draaide zich naar hen toe terwijl ze langzaam naar voren liepen. Mannen kwamen uit hun banken om hen de hand te drukken en te condoleren. Het gebed voor de doden, de kaddisj, werd gezegd en een rij mannen mompelde het gebed, 'jisj kadal, jisj kadasj', waarbij ze zich licht vooroverbogen.

Toen grootmoeder Hirschland een jaar dood was, werd er een steen op haar graf geplaatst en boven een van de synagogedeuren een kleine gedenkplaat met haar naam en een blauw elektrisch lampje – vader zei dat dit licht eeuwig zou branden.

II